

Spirituality in Psychology: A Conceptual and Critical Analysis of the Construct of Spirituality¹

Mostafa Arabpour¹ Masoud Janbozorgi²

1. PhD student in Psychology, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran (Corresponding Author).

Email: marabpour@rihu.ac.ir

2. Full Professor, Department of Psychology, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran.

Email: janbozorgimasoudo1@gmail.com

Abstract

Despite the general recognition of spirituality as an intrinsic human quest for meaning and connection beyond oneself, it remains a multifaceted concept with diverse definitions. This study aims to present a comprehensive conceptual model of spirituality by critically examining and analyzing its meaning. The research adopts a mixed-methods approach using an exploratory sequential design (quantitative-qualitative). In the qualitative phase, qualitative content analysis was employed, while in the quantitative phase, a descriptive-survey method was used to validate the conceptual model of spirituality and its components. An initial search yielded 363 articles and books, from which 58 sources met the inclusion criteria for defining spirituality. Data analysis resulted in 184 initial codes, 48 basic themes, and nine organizing themes—essence, experience, connection,

معدوبیت در روانشناسی: تحلیل مفهومی و انتقادی سازه معدوبیت

1. **Cite this article:** Arabpour, M., & Janbozorgi, M. (2024). *Spirituality in psychology: A Conceptual and Critical Analysis of the Construct of Spirituality*. *Islamic Spirituality Studies*, 3(5), pp. 7-50. <https://doi.org/10.22081/jsr.2025.70361.1108>

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). ***Type of article:** Research Article

Received: 2024/11/24 • Revised: 2025/01/07 • Accepted: 2025/01/19 • Published online: 2025/05/04

© The Authors

quest, reflection, cognition, behavior, emotion and affect, and outcome—categorized into four main dimensions: core, mechanisms, dynamic systems, and manifestations. The final process-oriented conceptual model of spirituality was extracted and validated using the Content Validity Index (CVI). Despite the numerous definitions of spirituality in psychology, it is a complex, multidimensional construct inherently interconnected with other existential dimensions of human life. Key criticisms of the concept of spirituality in psychology include insufficient attention to its dynamic and transcendental developmental aspects, an overemphasis on external and secular components, and an artificial separation of spirituality from religious and faith-based dimensions. Given that the dominant paradigm in psychology is secular, this influence is also evident in the conceptualization of spirituality.

Keywords

Spirituality, Spiritual Development, Conceptual Model, Process-Oriented Conceptual Model.

معنویت در روانشناسی: تحلیل مفهومی و انتقادی سازه معنویت^۱

مصطفی عرب‌پور^۱ ID
 مسعود جان‌بزرگی^۲

۱. دانشجوی دکترای روان‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول).

Email: marabpour@rihu.ac.ir

۲. استاد تمام، گروه روان‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

Email: janbozorgimasoudo1@gmail.com

چکیده

علی‌رغم شناخت عام از معنویت به عنوان یک جستجوی ذاتی انسانی برای معنا و اتصال به فراتر از خود، با وجود مطالعات گسترده، معنویت همچنان یک مفهوم چندوجهی با تعاریف متنوع است. این پژوهش با هدف ارائه یک مدل مفهومی جامع از معنویت، به بررسی و نقد عمیق معنا و مفهوم آن می‌پردازد. روش این پژوهش به لحاظ رویکرد، آمیخته از نوع طرح متوالی اکتشافی (رویکرد کمی-کیفی) است. در بخش کیفی، از روش تحلیل محتوای کیفی شیهو در بخش کمی، از روش توصیفی-پیمایشی به منظور دستیابی به روایی مدل مفهومی معنویت و مولفه‌های آن استفاده شده است. در جستجوی اولیه ۳۶۳ مقاله و کتاب یافت شد که برحسب معیارهای ورود به مطالعه ۵۸ مورد به منظور جمع‌آوری تعاریف پرداخته شد. تحلیل داده‌ها منجر به ۱۸۴ کد اولیه، ۴۸ مضمون پایه ۹ مضمون سازمان‌دهنده؛ ماهیت، تجربه‌گری، ارتباط، جستجوگری، تفکر، شناخت، رفتار، عاطفه و هیجان، پیامد و ۴ بعد اصلی؛ هسته، مکانیزم‌ها، نظام‌های پویا و نمودها شد. در نهایت مدل مفهومی فرایندی «معنویت» استخراج و با استفاده از ضریب شاخص روایی محتوا (CVI) تأیید شد. با وجود تعاریف متعدد و

۱. **استناد به این مقاله:** عرب‌پور، مصطفی؛ جان‌بزرگی، مسعود. (۱۴۰۳). معنویت در روانشناسی: تحلیل مفهومی و انتقادی سازه معنویت. *معنویت‌پژوهی اسلامی*، ۳(۵)، صص ۷-۵۰.

<https://doi.org/10.22081/jsr.2025.70361.1108>

□ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران) © نویسندگان

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۴ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۰/۱۸ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۳۰ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۲/۱۴

گوناگون از معنویت در روانشناسی، معنویت ساختاری پیچیده و چندبعدی است که به طور جدایی ناپذیر با سایر ابعاد وجودی انسان در ارتباط است. ازجمله نقدهای وارد بر مفهوم معنویت در روانشناسی، عدم توجه کافی به ابعاد پویا و تحولی متعالی، تمرکز بیش از حد بر مؤلفه‌های بیرونی و سکولار، و همچنین گسست مصنوعی میان معنویت و ابعاد دینی و مذهبی می‌باشد. نظر به اینکه پارادایم غالب حاکم در علم روان‌شناسی سکولار می‌باشد، در مفهوم‌پردازی معنویت هم این موضوع قابل مشاهده است.

کلیدواژه‌ها

معنویت، تحول معنوی، مدل مفهومی، مدل مفهومی فرایندی.

مقدمه

معنویت به عنوان یک بعد بنیادین در تجربه انسانی، در طول چرخه حیات و به ویژه در مقاطع بحرانی و نقاط عطف زندگی، نمود بارزی پیدا می‌کند. این پدیده پیچیده، در تلاش انسان برای یافتن معنا و هدف در مواجهه با رویدادهای چالش‌برانگیز، نقش محوری ایفا می‌نماید. مطالعات نشان می‌دهد که معنویت نه تنها در شرایط استثنایی، بلکه به عنوان یک جزء جدایی‌ناپذیر در بافتار زندگی روزمره، حضور دارد. پارگامنت^۱ (۱۳۹۹، ص ۱۳) با تأکید بر این نکته که معنویت در بحران‌ها، به عنوان ابزاری برای فهم و مدیریت رویدادهای نامعلوم و کنترل‌ناپذیر عمل می‌کند، بر اهمیت آن در مواجهه با چالش‌ها تأکید می‌نماید. پارگامنت و اکسلاین^۲ (۲۰۲۳) نیز با اشاره به حضور پررنگ معنویت در احساسات منفی همچون فقدان، پوچی و بیگانگی، بر ابعاد متناقض آن تأکید می‌ورزند. به عبارت دیگر، معنویت نه تنها در تجربیات مثبت، بلکه در مواجهه با چالش‌ها و رنج‌ها نیز به عنوان یک منبع معنا و امید عمل می‌کند. در مجموع، معنویت به عنوان یک بعد فراتر از ابعاد روان‌شناختی، اجتماعی و جسمانی انسان، به ماهیت وجودی او معنا می‌بخشد. این بعد، در تعامل پیچیده‌ای با سایر ابعاد وجودی انسان قرار دارد و در شکل‌دهی به تجربه زیسته او نقش مؤثری ایفا می‌نماید (هندبوک روان‌شناسی و معنویت آکسفورد، ۲۰۲۴).

معنویت به عنوان یک سازه چند وجهی و پویا، تأثیر شگرفی بر رشد و توسعه ابعاد مختلف فردی دارد. شواهد پژوهشی فراوانی بر این مدعا دلالت دارند. به عنوان مثال، بهاتیا و ویاس^۳ (۲۰۲۳) نشان داده‌اند که رشد معنوی کودک به طور مستقیم با رشد سایر ابعاد شخصیتی وی مرتبط است. به عبارت دیگر، تغییرات در بعد معنوی فرد بیشتر با تغییراتی در ابعاد اجتماعی، روان‌شناختی و جسمانی او همراه است. در همین راستا، پارگامنت (۱۳۹۹، ص ۴۱) بر اهمیت وحدت‌یافتگی معنوی در سلامت روان و بهبود کیفیت زندگی تأکید می‌ورزد. او معتقد است تسهیل رشد معنوی نه تنها به ارتقای

1. Pargament, K. I.

2. Exline, J. J.

3. Bhatia, J. K., & Vyas, M

سلامت معنوی و به‌باشی فرد کمک می‌کند، بلکه به بهبود دیگر جنبه‌های زندگی او نیز منجر می‌شود؛ از این‌رو نادیده گرفتن بعد معنوی در فرایند روان‌درمانی می‌تواند اثربخشی درمان را به طور قابل توجهی کاهش دهد.

تعریف جامع و فراگیر از مفهوم معنویت، همواره یکی از چالش‌های اصلی در پژوهش‌های روان‌شناسی بوده است. اگرچه از دیرباز، معنویت به عنوان یکی از ابعاد اساسی وجود انسان، در کنار ابعاد جسمی و ذهنی، مورد توجه قرار گرفته است (هیت^۱، ۲۰۱۰). اما تاکنون تعریف واحدی برای آن ارائه نشده است. تنوع دیدگاه‌ها در خصوص ماهیت، منشأ و عملکرد معنویت، نشان از پیچیدگی و چندوجهی بودن این مفهوم دارد. این اختلاف نظر گسترده، یکی از دلایل اصلی تنوع رویکردها در پژوهش‌های مرتبط با معنویت است (هیت، ۲۰۰۰).

در روان‌شناسی، مفهوم‌سازی معنویت به همان آغاز این رشته با کار ویلیام جیمز برمی‌گردد (جیمز^۲، ۱۹۶۱). جیمز مفهوم پیوند دین را به ابعاد تجربی معنویت به جای جنبه نهادی پیش برد و مشاهده کرد که ادیان مختلف اغلب از مفاهیم مشابهی مانند الوهیت و تعالی استفاده می‌کنند (مور^۳ و همکاران، ۲۰۱۶).

بسیاری از روان‌شناسان معنویت را یک ویژگی ذاتی انسان (هلمینیاک^۴، ۱۹۹۶؛ نیوبرگ^۵ و همکاران، ۲۰۰۱) که منجر به تلاش برای درک و اتصال به ناشناخته‌های جهان و جستجوی معنا می‌شود (آدلر^۶، ۱۹۸۰؛ فرانکل^۷، ۱۹۹۸) دانسته‌اند. رابطه با امر مقدس (بک و والترز^۸، ۱۹۷۷). ارتباط با امر قدسی (پارگامنت). «تجربه فرد و رابطه با یک جنبه اساسی و غیرمادی

1. Huitt, W.
2. James, W.
3. Moore, K.
4. Helminiak, D.
5. Newberg, A.
6. Adler, A.
7. Frankl, V.
8. Beck, P., & Walters, A.

از جهان» (تولان^۱، ۲۰۰۲). «منبع انرژی» (چی^۲، ۲۰۰۲، ص ۱۱). دانش^۳ (۲۰۰۱) اتصال به منبع بزرگتری از انرژی و قدرت، ارتباط با خود، دیگران، طبیعت، یا با یک قدرت برتر (همیلتون و جکسون^۴، ۱۹۹۸؛ هی و نای^۵، ۱۹۹۸، کالینز^۶، ۱۹۹۸) ازجمله معانی است که در ادبیات متون روان‌شناختی مرتبط با مفهوم‌شناسی معنویت به آن اشاره گردیده است.

پرداختن به سیر تحول بعد معنوی نیز ازجمله تلاش‌های قابل توجه در زمینه مفهوم‌شناسی و معنایابی بعد معنویت می‌باشد. جیمز فاولر نظریه رشد ایمان را براساس مفهوم مراحل ناپیوسته رشد معنوی توسعه داد. این نظریه در رابطه با نظریه رشد شناختی ژان پیاژه، نظریه رشد روانی اجتماعی اریک اریکسون^۷ و نظریه رشد اخلاقی لارنس کولبرگ ارائه شده است (فاولر^۸، ۱۹۸۱، مور و همکاران، ۲۰۱۶).

بیشتر تحقیقات در مورد معنویت بر روی اعمال مذهبی متمرکز شده است (هیل^۹ و پارگامنت^{۱۰}؛ ۲۰۰۳؛ جنکینز^{۱۱} و پارگامنت ۱۹۹۵). با توجه به اینکه تفاوت در باورها، اعمال و وابستگی‌های مذهبی اغلب با ویژگی‌های فرهنگی دیگر درهم تنیده می‌شود، برخی از محققان پیشنهاد می‌کنند که مطالعاتی که به بررسی دینداری و معنویت می‌پردازند باید آگاهی بیشتری از ویژگی‌های فرهنگی و زمینه‌ای که افراد در آن زندگی می‌کنند را منعکس کند (بارنز^{۱۱} و همکاران ۲۰۰۰). هیل و پارگامنت ۲۰۰۳؛ برای به دست آوردن درک

1. Tolan, S.
2. Chee, K.
3. Danesh, H. B.
4. Hamilton, D., and Jackson, M.
5. Hay, D., with Nye, R.
6. Collins, G.
7. Erikson, E. H.
8. Fowler, J.
9. Hill, P.
10. Jenkins, R.A
11. Barnes, L., G.

بهتری از درک کودکان از معنویت، در مطالعه‌ای تجربیات معنوی درک‌شده کودکان مرتبط با جهت‌گیری‌های مذهبی گوناگون در زمینه کانادایی را بررسی کردند.

با توجه به دامنه گسترده از تعبیرها و تفسیرها، اینکه معنویت مفهومی پیچیده، اسرارآمیز، انتزاعی و دارای ابهام و تعریف نشده است مورد توافق پژوهشگران می‌باشد (واندرزن و آدام^۱، ۲۰۱۶) که این مهم ریشه در گستردگی و پیچیدگی آن داشته و البته از نظر ناورو^۲ این ابهام نقطه قوت و ارزش آن به حساب می‌آید (ناورو، ۲۰۲۲). این پیچیدگی از زاویه دیگر با بهره‌مندی از جهان‌بینی‌ها و تفسیرهای مختلف گروه‌های اعتقادی تشدید شده است (হারدی^۳ و همکاران، ۲۰۱۹).

به گفته پارگامنت (۱۳۹۹) معنای معنویت همواره در حال تکامل یافتن است و تا به امروز، مطالعه مفهوم آن همچنان محققان را به چالش می‌کشد (بویاتزیس^۴، ۲۰۱۲). از نظر هارت تعریف معنویت مانند «تلاش برای نگه‌داشتن آب در دستانمان» است و بنابراین جای تعجب نیست که تلاش برای درک مفهوم و مسیر رشد آن گیج‌کننده باشد (هارت^۵، ۲۰۰۳، ص ۸). بسیاری از عقاید، مطالعات، ارزش‌ها و تمرین‌ها، امروزه زیر چتر مفهوم معنویت قرار می‌گیرند؛ اما متأسفانه ارتباط آن باهم چندان مشخص نیست و معنویت به گفته اسپلیکا^۶ (۱۹۹۳). مفهومی بسیار مبهم است (پارگامنت، ۱۳۹۹، ص ۵۵) و درعین حال که این رشته به سمت تعاریف روشن‌تر از معنویت و مفهوم‌سازی توسعه آن حرکت کرده و از مدل‌های مختلف جهت تفهیم و تبیین آن استفاده گردیده است هنوز مفهوم قابل اتفاقی به چشم نمی‌خورد و بررسی آن ضرورت دارد (کینگ و بویاتزیس^۷، ۲۰۱۵)؛ لذا پیگیری نظریات و مفاهیم معنویت برای فهم تعریف نهایی معنویت از اهمیت بالایی برخوردار

1. Van Deurzen, E., & Adams, M.
2. Navarro, Jessica L.
3. Hardy, Sam A.,
4. Boyatzis, Chris J.
5. Hart, T.
6. splika, b.
7. King, P. E., & Boyatzis, C. J.

است (جان بزرگی، ۱۴۰۱، ص ۱۶). کشف مدل مفهومی «معنویت» در روان‌شناسی، زمینه فهم و درک منسجم و یکپارچه از این سازه را فراهم کرده به دقیق‌تر شدن تعبیر پژوهش‌گران و محققین این حوزه کمک خواهد کرد.

هدف این مقاله بررسی چگونگی گزارش‌های پژوهشی درباره مفهوم معنویت در ادبیات علم روان‌شناسی در ۳ دهه گذشته و ایجاد درک هستی‌شناختی و ماهوی و نظری از معنویت است. سه پرسش کلیدی که باید به آنها پرداخته شود عبارتند از (الف) عناصر اساسی در تعریف معنویت در علم روان‌شناسی چیست؟ (ب) معنویت از نظر عملیاتی در ادبیات روان‌شناسی چگونه تعریف شده است؟ (ج) با توجه به این بررسی، چه نقدهایی به مفهوم معنویت در روان‌شناسی وارد می‌باشد؟

روش پژوهش

به‌طور کلی این پژوهش، به لحاظ هدف، از نوع تحقیقات بنیادین و روش آن به لحاظ رویکرد، آمیخته^۱ از نوع طرح متوالی اکتشافی^۲ (رویکرد کمی-کیفی) است. در بخش کیفی، از روش تحلیل محتوای کیفی شیه و شانون^۳ به روش تحلیل محتوای عرفی و قراردادی، به منظور جمع‌آوری، توصیف، دسته‌بندی و تجزیه و تحلیل سازه معنویت در منابع روان‌شناسی و در بخش کمی، از روش توصیفی-پیمایشی (نظرات کارشناسان) به منظور دستیابی به روایی مدل مفهومی معنویت و مؤلفه‌های آن استفاده شده است. طرح متوالی اکتشافی شامل جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها با روش تحقیق کیفی در مرحله اول و سپس استفاده از نتایج آن برای جمع‌آوری و تحلیل داده‌های کمی است که در نهایت یک تفسیر و جمع‌بندی کلی از نتایج هر دو روش در قالب یک مطالعه انجام می‌گیرد. این طرح از لحاظ زمانی به صورت متوالی و از منظر وزن نیز بیشتر متوجه مرحله اول می‌باشد که

1. Mixed method
2. Exploratory sequential design
3. Sieh & Shannon

داده‌ها هم از طریق تحلیل داده کیفی و به عنوان ابزاری در هنگام جمع‌آوری داده‌های کمی به یکدیگر مرتبط می‌گردند (کرسول، ۲۰۱۲، به نقل از، زنگنه و دیگران، ۱۳۹۳). از نگاه شیه و شانون تحلیل محتوای عرفی معمولاً در طرحی مطالعاتی به کار می‌رود که هدف آن شرح یک پدیده است. این نوع طرح اغلب هنگامی مناسب است که نظریه‌های موجود یا ادبیات تحقیق درباره پدیده مورد مطالعه محدود باشد (شیه و شانون، ۲۰۰۵).

در ابتدا پس از بررسی در فرهنگ لغات، به منظور یافتن مقالات و کتاب‌های مرتبط با مفهوم معنویت مرور گسترده‌ای در بانک‌های اطلاعاتی خارجی (SCOPUS، PROQUEST، MEDLINE، PsychINFO) انجام گرفت. معیار برای انتخاب، کتب و مقالات پژوهشی اصیل و مروری به زبان انگلیسی و فارسی، از زمان آغاز رشته روان‌شناسی^۱ تا سال ۲۰۲۴ که محتوای آن دارای تعریف، تبیین و مفهوم‌شناسی معنویت (با کلیدواژه‌های، معنویت، هوش معنوی^۲، بهزیستی معنوی^۳، مراقبت معنوی^۴، بعد معنوی^۵، نیاز معنوی^۶، سلامت معنوی^۷، پریشانی معنوی^۸، حمایت معنوی^۹ و تحول معنوی^{۱۰}) و همچنین دسترسی به متن کامل مقاله بوده است.

در جستجوی اولیه ۲۶۳ مقاله و هندبوک یافت شد که از بین آن‌ها برحسب معیارهای ورود به مطالعه ۵۸ مقاله به منظور جمع‌آوری تعاریف معنویت پرداخته شد.

۱. در روان‌شناسی، مفهوم‌سازی معنویت به همان آغاز این رشته با کار ویلیام جیمز برمی‌گردد (جیمز، ۱۹۶۱). جیمز مفهوم پیوند دین را به ابعاد تجربی معنویت به جای جنبه نهادی پیش برد و مشاهده کرد که ادیان مختلف اغلب از مفاهیم مشابهی مانند الوهیت و تعالی استفاده می‌کنند (مور و همکاران، ۲۰۱۶).

2. Spiritual intelligent
3. Spiritual well-being
4. Spiritual care
5. Spiritual dimension
6. Spiritual need
7. Spiritual health
8. Spiritual distress
9. Spiritual support
10. Spiritual development

جامعه آماری بخش کمی (روایی مدل مفهومی فرایندی معنویت) را کارشناسان خبره‌ای که در حیطه روان‌شناسی تحولی و معنویت آگاه و نسبتاً در یک سطح بودند تشکیل می‌دهد.

به طور کلی نمونه‌گیری در دو بخش کمی و کیفی «غیرتصادفی» و از نوع هدفمند بود. در بخش «تشکیل حوزه معنایی معنویت و مفهوم‌شناسی آن» تعاریف لغوی، اصطلاحی و مفهوم‌شناسی‌ها و نظریه‌های مرتبط، به صورت هدفمند از میان مقالات و کتاب‌ها تا در حد اشباع از جامعه استخراج گردید. و در بخش «بررسی روایی محتوایی» نیز مطابق با نظر لین^۱ (لین، ۱۹۸۶) تعداد ۸ متخصص علوم انسانی و روان‌شناسی انتخاب شدند (عباسی، ۱۳۹۷، ص ۱۳۳). ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نمونه در جدول (۱) نشان داده شده است:

۱۷

جدول ۱: ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نمونه

ویژگی	وضعیت	تعداد	درصد
سطح تحصیلات دانشگاهی	دکتری	۵	۶۲/۵
	دانشجوی دکتری	۳	۳۷/۵
رتبه علمی	دانشیار	۲	۲۵
	استادیار	۳	۳۷/۵
	پژوهشگر پایه ۲	۳	۳۷/۵

یافته‌ها

اگر مفاهیم روی یک پیوستار قرار گیرند، در یک انتهای آن مفاهیمی عینی و قابل سنجش قرار دارند و در انتهای دیگر، مفاهیمی واقع می‌شوند که به طور غیرمستقیم

1. Lynn, M.R

اندازه‌گیری شده و انتزاعی‌تر می‌باشند (واکر و اونت^۱، ۲۰۰۵). در این پیوستار معنویت روی انتزاعی‌ترین انتها قرار می‌گیرد، چون غیرمادی است و ماهیت ذهنی دارد (فشر^۲، ۲۰۱۱). Spirituality مشتق از واژه لاتین spirare و spiritus به معنای نفس^۳، مبدأ حیات^۴ روح و نفس^۵ است که در لاتین قرون وسطی spiritulit گفته می‌شود معادل انگلیسی آن spirit به معنای روح است؛ که معادل با واژه pneuma زبان یونانی و esprit زبان فرانسوی و Geist در زبان آلمانی است به معنای قسمتی از بدن که جسمانی نیست. همه این اسامی عنوانی هستند که مبدأ و منشأ حیات را نشان می‌دهند و اغلب این نام‌ها تحت عنوان نفس کشیدن^۶ آمده‌اند؛ همان چیزی که نشانه بسیار مشهود زندگی و قطع شدن آن نشانه بارز و ثابت مرگ است. فرهنگ لغات روان‌شناسی انجمن روان‌شناسی آمریکا (وندنباس^۷، وندنباس^۷، ۲۰۱۸) نیز کلمه spirit را بخش غیرفیزیکی شخص معنا می‌کند که شامل ویژگی‌های روانی، اخلاقی و هیجانی است که هسته هویت شخص را می‌سازد؛ نیرویی که به جسم موجود زنده حیات می‌بخشد و گاهی از آن به عنوان روح یاد می‌شود که با مرگ همچنان بقا دارد.

سسانا^۸ و همکاران (۲۰۰۷) با بررسی معنی لغوی معنویت در ده فرهنگ لغت، چهار فرهنگ معنایی، دو مرجع مدیریت و یک مرجع پزشکی به این موضوع دست پیدا کردند که تعاریف همه منابع فوق‌الذکر به صراحت معنویت را به معنای مذهب، تقدس، مقدس و یا تعالی، غیرمادی، آسمانی و روحانی عنوان کرده‌اند.

برای دستیابی به مفهوم «معنویت» در روان‌شناسی تعاریف، نظریات ضمنی و صریح

1. Walker, L. O., & Avant, K. C.

2. Fisher, J.

3. Soul

4. Vital principle

5. Breath

6. To breath

7. VandenBos, G. R.

8. Sessanna, L.

و الگوهای علمی معنویت تحلیل و بررسی شد. بدین منظور تعاریف گردآوری شده از «معنویت» از سال ۱۹۶۵ که در مقالات و کتاب‌های مرتبط بیان شده بود جمع‌آوری گردید؛ همچنین پژوهش‌هایی که به مفهوم‌شناسی این موضوع نیز پرداخته بودند مورد بررسی قرار گرفتند. در نهایت تا در حد رسیدن به اشباع یافته‌ها، ۵۸ تعریف و مفهوم از نظر روان‌شناسان و پژوهشگران برجسته و مطرح حوزه روان‌شناسی بدست آمد. پس از آن، به منظور تحلیل داده‌ها از فرآیند گام‌به‌گام تحلیل مضمون بروان و کلارک^۱ (۲۰۰۶) استفاده شد. این فرآیند از ۶ گام اصلی شامل؛ ۱. آشناسدن با داده‌ها؛ ۲. کدگذاری اولیه؛ ۳. جستجوی مضامین (تبدیل کدهای اولیه به مضمون)؛ ۴. مرور مضامین (که این مرحله منجر به ترسیم شبکه مضامین می‌گردد)؛ ۵. نام‌گذاری و تعریف مضامین (تحلیل مضامین)؛ و ۶. تهیه گزارش است.

در مرحله نخست، کدگذاری کلمه‌به‌کلمه و خط‌به‌خط داده‌ها منجر به ۱۸۴ کد اولیه گردید. افزون‌براین کدهای مشابه حذف و در صورت لزوم تلفیق گردید که در نهایت منجر به ۸۶ کد اولیه گردید. در مرحله بعد، کدهای ایجادشده مجدداً با داده‌های خام بررسی و تطبیق داده شد و با ترکیب کدهای اولیه ۴۸ مضمون پایه منتج گردید. در مرحله سوم، با دسته‌بندی و ترکیب و تلخیص مضامین به دست آمده در مرحله قبل، تعداد ۹ مضمون سازمان‌دهنده شکل گرفت. در مرحله چهارم محقق با چهار مضمون گسترده شامل «هسته اصلی»، «مکانیزم‌ها»، «نظام‌های پویا» و «نمودها» روبه‌رو شد. عرضه مجدد و مکرر این مضامین گسترده به خرده مضمون‌های قبلی و رفت و برگشت میان کدهای اولیه و داده‌ها نشان داد مضامین «تجربه‌گری»، «جستجوگری»، «ارتباط‌گیری» و «تفکر» تحت عنوان «مکانیزم»، مضامین «بینش»، «کنش» و «گرایش»، تحت عنوان «نظام‌های پویا»، مضمون «ماهیت» تحت عنوان «هسته» و مضمون «پیامد» تحت عنوان «نمودها» جای می‌گیرد. در جدول شماره ۲، کدهای باز، مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین گسترده نمایش داده شده است.

1. Braun, V., & Clarke, V.

جدول ۲: کدهای اولیه، مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده و مضامین گسترده (ابعاد)

بدست آمده از داده‌ها

ابعاد	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	عناصر تعاریف (کداولیه)	منبع
هسته	مجموعی	۱. حیات بخش ۲. تمایلی ذاتی و عقلانی ۳. جوهره زندگی ۴. از جنس انرژی، آگاهی، فرامادی ۵. عمل طبیعی و جدا از بدن و متعالی / جوهره زندگی / جوهر ۶. محسوسیتی ۷. مقدس ۸. اخلاقی منتج از روح و خدا	نیروی روح بخش / نیروی حیات بخش / روح زندگی / تمایل ذاتی / انرژی / خود آگاهی / ویژگی ذاتی / عمل طبیعی ذهن / نبود همراهی با بدن طبیعی / تحت تأثیر خدامحوری یا انسان محوری است / خود آگاهی / متافیزیکی خود آگاهی / جوهره زندگی / جوهر وجود انسان / مقدس / خالص / غیر مادی / عقلانی / فراطبیعت / نیرویی همراه با ویژگی های الهی مانند	(کوئینگ ^۱ و همکاران، ۲۰۰۱)؛ (گریگوری و همکاران، ۲۰۱۳)؛ (کاواناق ^۳ ، ۱۹۹۹)؛ (کینگ ^۴ ، ۲۰۰۸)؛ (میلر ^۵ ، ۲۰۰۵)؛ (مک نایت ^۶ ، ۱۹۸۴)؛ (هلمینیاک، ۱۹۹۶)؛ (نیوبرگ و همکاران، ۲۰۰۱)؛ (مازلو ^۷ ، ۱۹۸۳)؛ (کوپن ^۸ ، ۲۰۰۱)؛ (گالوپ و بزیلا ^۹ ، ۱۹۹۲)؛ (کینگ و بویاتزیس، ۲۰۰۴)؛ (تیلور ^{۱۰} ، ۲۰۰۲)؛ (گریگوری و همکاران، ۲۰۱۳)؛ (یونگ و کوپسن ^{۱۱} ،

1. Koenig, H. G.
2. Gregory B.
3. Cavanagh, G. F.
4. King, P. E.
5. Miller, L.
6. McKnight, R.
7. Maslow, A.
8. Copan, P.
9. Gallup, G., & Bezilla, R.
10. Taylor, E.J.
11. Young, C. and Koopsen, C.

ابعاد	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	عناصر تعاریف (کداولیه)	منبع
			تعالی، ماندگاری، بی‌کرانی و غایت/ ماوراءطبیعی/ تجربیاتی غیرتجاری/ منتج از روح و ارتباط با خدا/ داخل یا بیرون مذهب	(۲۰۱۰)؛ (میلان ^۱ ، ۲۰۱۱)؛ (ریچارد و برجین، ۱۹۹۷)؛ (کوئینگ و همکاران، ۲۰۰۱)
مکانیزم‌ها	تجربه‌گری	۱. درونی/ذهنی ۲. خود ۳. هستی ۴. امر مقدس/ فرامادی ۵. فاعلی	تجربه‌های معنوی گرایش به جهانی بودن/تجربیات نهایی که گاهی غیرعادی است/ تجربه عمیق شخصی/تجارب شخصی متعالی مثبت/ تجربه فاعلی از امر مقدس/ تجربیات درونی	(ریچارد و برجین، ۱۹۹۷)؛ (هرمانس ^۳ ، ۲۰۱۳)؛ (استنرد ^۴ و همکاران، ۲۰۰۰)؛ (بنسون ^۵ و همکاران، ۲۰۰۳)؛ (اسپیدا ^۶ و همکاران، ۱۹۹۶)؛ (واثوقان ^۶ ، ۱۹۹۱)؛ (جیمز ^۷ و همکاران، ۲۰۱۵)؛ (گالوپ و بزیلا، ۱۹۹۲)؛ (کینگ و بویاتزیس، ۲۰۰۴)؛ (اسمیت و دنتن ^۸ ، ۲۰۰۹)

1. Milan, A.
2. Richards, P. S., & Bergin, A. E.
3. Hermans, C. A.
4. Stanard, R. P.
5. Benson, P. L.
6. Vaughan, F.
7. James, A. G.
8. Smith, C., & Denton, M. L.

ابعاد	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	عناصر تعاریف (کداولیه)	منبع
	ارتباط	۱. دیگران ۲. هستی / طبیعت / واقعیت نهایی ۳. امر قدسی / خداوند / روح بزرگ / ذهن جهان ۴. فراطبیعت ۵. خالق	ارتباط / ارتباط با دیگران / ارتباط با هستی / رابطه با امر مقدس / ارتباط با خدا / ارتباط با موجود الهی یا پدیده‌های فراطبیعی / ارتباط با امر قدسی / تلاش برای اتصال به ناشناخته‌های جهان / اتصال به امر مقدس / رابطه با جنبه اساسی غیرمادی از جهان / روابط خود با دیگران / روابط خود با طبیعت / روابط خود با قدرت برتر / رابطه با خدا، خالق، روح بزرگ، ذهن جهانی / اتصال به چیزی بزرگتر از خود / اتصال به نیروی بالاتر مقدس / ارتباط متقابل خود با فراطبیعت / تلاش برای تحقق روابط متقابل بین افراد و جامعه و واقعیت نهایی / ارتباط معنادار (فردی، بین‌فردی، فزایدی، بین‌فردی، خدا یا قدرت برتر) / ارتباط با دیگران یا چیزها / اتصال به منبع بزرگ‌تر انرژی و قدرت	(کاواناق، ۱۹۹۹)؛ (کوئینگ و همکاران، ۲۰۰۱)؛ (بنسون و همکاران، ۲۰۱۰)؛ (ریچارد و برجین، ۱۹۹۷)؛ (ماهونی^۱، ۲۰۲۱)؛ (هیست، ۲۰۱۰ و ۲۰۰۰)؛ (آدلر، ۱۹۸۰)؛ (فرانکل، ۱۹۹۸)؛ (بک و والترز، ۱۹۷۷)؛ (تولان، ۲۰۰۲)؛ (همیلتون و جکسون، ۱۹۹۸)؛ (هی و نای، ۱۹۹۸)؛ (کالینز، ۱۹۹۸)؛ (بنسون، ۲۰۰۳)؛ (موسسه ملی سرطان،^۲ ۲۰۱۶)؛ (یونگ و کوپسن، ۲۰۱۰)؛ (میتروف و دنتون،^۳ ۱۹۹۹)؛ (کاندا،^۴ ۱۹۸۸)؛ (دلگادو،^۵ ۲۰۰۵)؛ (رزاقی و همکاران، ۱۳۹۴)؛ (گالوپ و بزیلا، ۱۹۹۲)؛ (جیمز و همکاران، ۲۰۱۵)؛ (دانش، ۲۰۰۱)؛ (پارگامنت، ۲۰۱۱)

1. Mahoney, A.
2. National Cancer Institute
3. Mitroff, L., and Denton, E.
4. Canda, E.R.
5. Delgado, C.

ابعاد	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	عناصر تعاریف (کداولیه)	منبع
	جستجوگری	۱. معنای زندگی / چرایی زندگی / ارزش والا ۲. هدف زندگی ۳. انسان کامل ۴. امر قدسی، خداوند ۵. مبدا ۶. غایت ۷. فراطبیعت	جستجوی معنای زندگی / جستجوی هدف زندگی / کندوکاو برای انسان‌شدن و انسان کامل / جستجوی امر قدسی (خداوند) / تحقیق برای درک پاسخ نهایی در مورد غایت / جستجو برای ارتباط با موجودات الهی / جستجو برای پدیده‌های فراطبیعی، معنا و هدف / جستجوی اهداف با معنای شخصی / جستجوی فرد برای معنای و هدف زندگی / جستجوی امر مقدس همراه با روابط / جستجوی برای اتصال / جستجوی حس معنا / پرداختن به تفسیر چرایی زندگی / پرداختن به پرسش اینکه از کجا آمده است؟ به کجا می‌رود؟ و مقصد غایی کجاست؟ به دنبال تجربیات جدید و افراد جدید جهت معنا بخشی به زندگی خود / جستجوی ارزش والا / جستجوی آزادی درونی و اموری که به زندگی معنا می‌بخشد / ایمان	(مایرز^۱، ۱۹۹۰)؛ (هیلنر، ۱۹۹۵)؛ (پارگامنت، ۲۰۱۱)؛ (کوئینگ و همکاران، ۲۰۰۱)؛ (بنسون و همکاران، ۲۰۰۳)؛ (بنسون و همکاران، ۲۰۱۰)؛ (ماهونی، ۲۰۲۱)؛ (گیل^۲ و همکاران، ۲۰۲۳)؛ (آدلر، ۱۹۸۰)؛ (فرانکل، ۱۹۹۸)؛ (ویور و کوترل^۳، ۱۹۹۲)؛ (همپتون و جکسون، ۱۹۹۸)؛ (هی و ویتنای، ۱۹۹۸)؛ (استرند و همکاران، ۲۰۰۰)؛ (بنسون و همکاران، ۲۰۰۳)؛ (کوئینگ و همکاران، ۲۰۰۱)؛ (ماهونی، ۲۰۱۰)؛ (بنسون و همکاران، ۲۰۱۹)؛ (کانن-دا، ۱۹۸۸)؛ (هالستید^۴، ۱۹۹۲)؛ (کورنوال^۵، ۱۹۸۶)؛ (گریگوری و همکاران، ۲۰۱۳)؛ (میتروف و دنتون، ۱۹۹۹)؛ (اسپیدکا و مکیتاش، ۱۹۹۶)؛ (کولز^۶، ۱۹۹۱)؛ (دلگادو، ۲۰۰۵)؛ (رزاقی و همکاران، ۱۳۹۴)؛ (شانون، ۲۰۰۰)؛ (ورگوت، ۲۰۰۳)

1. Myers, J. S.
2. Gale, M.,
3. Weaver and Cotrell
4. Halstead, M.
5. Cornwall, M.
6. Coles, R.

ابعاد	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	عناصر تعاریف (کداولیه)	منبع
	فکر	۱. مبدأ ۲. غایت ۳. هستی ۴. خود	تفکر/ تأمل در هستی/ تفکر در قوانین طبیعت/ بررسی شناختی وجود/ چالش فکری در مبدأ و مقصد زندگی/ تفکر منطقی/ کاندا، ۱۹۸۸	(هالستید، ۱۹۹۲)؛ (بنسون و همکاران، ۲۰۰۳)؛ (میلر، ۲۰۰۵)؛ (کالینز، ۱۹۹۸)؛
نظام‌های پویا	شناختی	۱. باور به فراطبیعت ۲. خودآگاهی ۳. شکل‌گیری ایدئولوژی و جهانبینی ۴. درک وسعت عالم ۵. نگاه ارزش‌بخش ۶. ناخودمحوری ۷. معنائگری	باور به امور غیرمادی/ خودآگاهی/ درک وسعت عالم/ درک عمیق ارزش زندگی/ باور به تعالی از خود/ کسب ایدئولوژی/ باورهای درباره معنای زندگی/ به رسمیت شناختن قدرت الهی	(مایرز، ۱۹۹۰)؛ (ماهونی، ۲۰۲۱)؛ (گیل و همکاران، ۲۰۲۳)؛ (هالستید، ۱۹۹۲)؛ پارگامنت، ۲۰۱۱)؛ (موساک و مونیاکسی، ۱۹۹۹)؛ (دورزین و آدامز ^۱ ، ۲۰۱۶)؛ (کاواناق، ۱۹۹۹)؛ (کینگ و همکاران، ۲۰۰۸)؛ (موسسه ملی سرطان، ۲۰۱۶)

1. Deurzen, R& Adams, M.

ابعاد	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	عناصر تعاریف (کداولیه)	منبع
	رفتاری	۱. وظیفه‌مدار ۲. دارای سبک زندگی ۳. تکلیف‌محور (در برابر خدا) ۴. خودمراقبتی ۵. تعاون و خیررسانی ۶. اخلاق‌محوری ۷. هماهنگی با جهان	عمل به وظیفه/سبک زندگی / (کاندا، ۱۹۸۸)؛ (پارگامنت، ۲۰۱۱)؛ (موسساک و برابر خدا/معاملات با چیزی مونیاسکی، ۱۹۹۹)؛ (دوورزین و فراتر از خود/تمایل به مراقبت و آدمز، ۲۰۱۶)؛ (کینگ و از خود/تمایل به کمک به خیر همکاران، ۲۰۰۸)؛ (بنسون، بیشتر/هماهنگی و یکپارچگی ۲۰۰۳)؛ (موری و زنتر، ۱۹۸۹) با جهان/فعالیت‌های انسانی در تصمیم‌گیری اخلاقی	
		۱. فزون‌طلبی ۲. کامل‌گرایی ۳. قدرت‌طلبی ۴. تعالی‌طلبی	سوق به دل‌رحمی/احساس قدرت برتر/جهت‌گیری به سمت ارزشی فراتر از امور روزمره و مادی/گرایش شخصی میل به شناخت الهی/ تعالی‌طلبی/تلاش برای حساسیت نسبت به موجودات غیرانسانی و خدا و نیروی برتر/تلاش برای حساسیت نسبت به خود	(هیلنز، ۱۹۹۵)؛ (استنرد و همکاران، ۲۰۰۰)؛ (بنسون و همکاران، ۲۰۰۳)؛ (کوئینگ و همکاران، ۲۰۰۱)؛ (کینگ و همکاران، ۲۰۰۸)؛ (میلر، ۲۰۰۵)؛ (جیمز، ۱۹۶۱)؛

1. Murray, R., & Zenter, F.B.

ابعاد	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	عناصر تعاریف (کداولیه)	منبع
	۳/۳	۱. انگیزه ۲. هدف‌مندی ۳. امید ۴. تعالی و خودشکوفایی ۵. معنا ۶. یکپارچگی (خود، هستی، خدا). ۷. وفاداری ۸. هویت‌یافتگی ۹. ایمان به قدرت الهی ۱۰. آرامش ۱۱. دریافت توجه ۱۲. ارزش‌مندی ۱۳. تعادل ۱۴. پالایش ۱۵. رفاه درونی ۱۶. رضایت از زندگی ۱۷. سازگاری ۱۶. سلامتی ۱۸. بهبود از رنج	انگیزه زندگی/انرژی و انگیزه/هدف فرافردی/امید/تعالی/نیکو/دانش/معنا/ایجاد نظام ارزشی/زندگی با معنا/وحدت با زندگی/وحدت با طبیعت و جهان/وفاداری/هویت یافتگی/فضیلت/وفاداری به ایدئولوژی/انرژی درونی/به رسمیت شناختن یک قدرت الهی/هماهنگی با جهان/آرامش/کانون توجه قرار گرفتن/ارزش بخشی به زندگی/زندگی متعالی/خودآگاهی/خودشکوفایی/ارتقاء سطح عزت نفس/پالایش فکری/پالایش عاطفی/برتری در هشیاری/تعالی از خود/ایجاد رفاه درونی/رضایت از زندگی/سازگاری با ناتوانی/سلامت/بهبودی از رنج	(کوئینگ، ۲۰۰۱)؛ (بنسون و همکاران، ۲۰۱۰)؛ (بنسون و همکاران، ۲۰۰۳)؛ (استرود و همکاران، ۲۰۰۰)؛ (بنسون و همکاران، ۲۰۰۳)؛ (گریگوری و همکاران، ۲۰۱۳)؛ (میتروف و دنتون، ۱۹۹۹)؛ (اسپیدکا و مکیتاش، ۱۹۹۶)؛ (دلگادو، ۲۰۰۵)؛ (رزاقی و همکاران، ۱۳۹۴)؛ (شانون، ۲۰۰۰)؛ (ورگوت، ۲۰۰۳)؛ (کاواناق، ۱۹۹۹)؛ (کینگ و همکاران، ۲۰۰۸)؛ (موسسه ملی سرطان، ۲۰۱۶)؛ (بنسون، ۲۰۰۳)؛ (موری و زنتر، ۱۹۸۹)؛ (میلر، ۲۰۰۵)؛ (مک نایت، ۱۹۸۷)؛ (اریکسون، ۱۹۶۵)؛ (کینگ و روزر^۱، ۲۰۰۹)؛ (لرنر^۲ و همکاران، ۲۰۰۶)؛ (لرنر و همکاران، ۲۰۰۸)؛ (زین^۳، ۱۹۹۷)؛ (بی، ۲۰۰۲). (ریچارد و برجین، ۱۹۹۷)؛ (تیلور، ۲۰۰۲)

1. King, P. E., & Roeser, R.

2. Lerner, R. M.

3. Zinn, L.

۱. **هسته:** با توجه پیچیدگی و چند بعدی بودن وجود انسان، در تعاریف معنویت به عنوان یکی از مهم‌ترین ابعاد، تعبیری همچون «ذاتی و عقلانی»، «حیات‌بخش»، «جوهره زندگی» و ... بیان شده است که به هسته و ماهیت این پدیده اشاره دارد و ویژگی‌هایی ست که اجزا زیرین و هسته‌ای تشکیل‌دهنده آن را بیان می‌کند.

۲. **مکانیزم‌ها:** مکانیزم‌ها که ریشه در هسته اصلی معنویت فرایندی است که در اثر آن بعد نظام‌ها و در نهایت پیامدها و نمودهای معنویت به وقوع می‌پیوندد. مکانیزم‌های علی به عنوان شکل‌دهنده اصلی نقش ایفا می‌کنند. در بعد مکانیزم‌ها، ۴ مکانیزم «تجربه‌گری»، «ارتباط»، «جستجوگری» و «تفکر» بدست می‌آید.

۳. **نظام‌های پویا:** این بعد متقارن با ابعاد وجودی اصلی انسان، در بردارنده نظام «بینشی»، «کنشی» و «گرایشی» ست که به‌طور کلی هر کدام در چارچوب ساختاری خود عمل می‌کند. نظام بینشی اشاره به زمینه شناختی، ادراکی و فرایندهای ذهنی دارد. در مراحل مختلف تحول روانی-معنوی، خط تحول شناختی نیز مطابق با آن تغییر کرده و متعالی‌تر می‌گردد (جان‌زرگی، ۱۴۰۱، ص ۹۳). نظام کنشی در اینجا اشاره به بعد رفتاری انسان دارد که در تعامل با نظام‌های دیگر «کنشی/گرایشی» است و منجر به شکل‌گیری رفتارهای مطابق با این سیستم می‌گردد. نظام گرایشی که بیش‌تر جنبه روان تحلیل‌گری داشته و به بعد میل‌ها و گزینه‌ها نهفته اشاره دارد در بردارنده امیال و خواست‌هایی است تحت تأثیر ذاتی و سرشتی بودن بعد معنوی، نمودهای متعدد را بروز می‌دهد. نظام گرایشی در تعامل با دو نظام دیگر و تحت تأثیر مکانیزم‌های زیرین در چارچوب متناسب با تحول معنوی تنظیم و تطبیق پیدا می‌کند.

۴. **نمودها:** پیامدها و تبعات تحول معنوی با توجه به فرایندی که در مکانیزم‌ها و نظام‌ها ذکر گردید شکل گرفته و در لایه رویین این سازه قابل مشاهده می‌باشد.

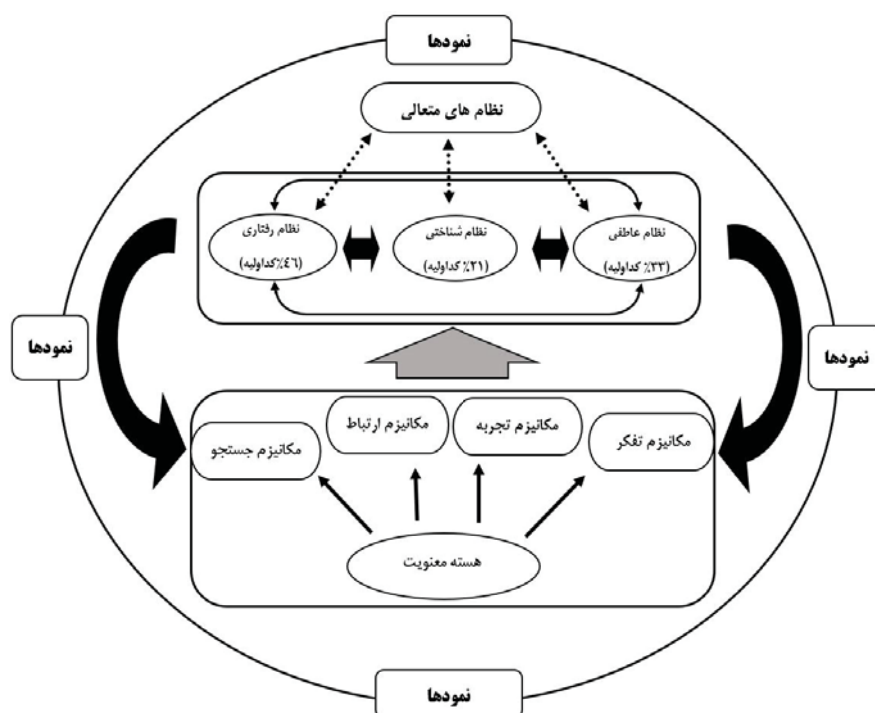
نمودها اشاره به عنصرهایی است که در تعاریف به عنوان خروجی نهایی تحول معنوی بیان شده است.

بنابراین، «معنویت» به عنوان یکی از خطوط تحول انسان، در منابع روان‌شناسی یک مفهوم چندبعدی فرایندی است که شامل، هسته اصلی، مکانیزم‌ها (تجربه‌گری، ارتباط، جستجو و تفکر). نظام‌های پویا (بینشی، کنشی، گرایشی) و نمودهاست.

لازم به ذکر است که نظریات مطرح در زمینه «تحول معنوی». (نظریه فداکاری زاینده^۱، نظریه زیست بوم‌شناختی و مدل PPCT توسعه انسانی و...) که به صورت چندوجهی و مدل‌های فرایندی به بررسی این موضوع پرداخته‌اند بیانگر پیچیدگی این سازه می‌باشد و همچنین درمان‌های چندبعدی معنوی (مثل؛ درمان چندبعدی معنوی خداسو جان بزرگی، درمان چندبعدی معنوی پارگامنت) که در دهه‌های واپسین رشد فراینده‌ای داشته‌اند و به درمان اختلالات در سطوح گوناگون شخصیت با رویکرد معنوی می‌پردازد نیز شاهدی بر این ادعاست. معنویت، سازه‌ای است که از شناخت‌ها، احساسات و تمایلات، رفتارها، تجربیات و رابط گوناگون تشکیل شده است و باید از منظر نظری و روش‌شناختی چندسطحی و چندبعدی در نظر گرفته شود (کینگ و همکاران، ۲۰۱۳).

در مرحله پنجم، شبکه مضامین ترسیم گردید. شبکه مضامین، براساس روندی مشخص، مضامین پایه (کدهای و نکات کلیدی متن). مضامین سازمان‌دهنده (درب‌گیرنده اصول حاکم بر متن به مثابه کل). مضامین فراگیر (درب‌گیرنده اصول حاکم بر متن به مثابه متن) را نظام‌مند می‌کند؛ سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و مضامین برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط میان آن‌ها نشان داده می‌شود (عابدی و همکاران، ۱۳۹۰). مدل مفهومی فرایندی «معنویت» در شکل شماره ۱ نمایش داده شده است.

1. Generative Devotion

شکل ۱: مدل مفهومی فرایندی «معنویت» در روان‌شناسی

سرانجام، به منظور بررسی روایی مدل مفهومی فرایندی «معنویت» طی تهیه فرمی از ۸ کارشناس خبره روان‌شناسی درخواست شد، نظرات خود درباره (۱) میزان مطابقت هر یک از سبک‌های اسناد با خرده مضمون‌ها و (۲) میزان مطابقت مضامین با داده‌ها را بیان کنند. نتایج حاصل از میزان شاخص روایی محتوا (CVI) در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳: شاخص روایی محتوایی مدل مفهومی فرایندی «معنویت» در روان‌شناسی

ردیف	مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده جامع و کلی	CVI میزان مطابقت مضامین سازمان‌دهنده با داده‌ها	CVI میزان مطابقت مضامین سازمان‌دهنده با مضامین پایه
۱	هسته	ماهوی	۰/۸۰	۰/۸۰
۲	مکانیزم‌ها	تجربه‌گری	۱	۰/۸۰
		ارتباط	۱	۱
		جستجوگری	۱	۱
		تفکر	۰/۸۰	۱
۳	نظام‌های پویا	شناختی	۱	۱
		رفتاری	۰/۸۰	۰/۸۰
		عاطفی - هیجانی	۱	۱
		پیامد	۱	۰/۸۰
۴	نمودها	جمع و میانگین	۰/۹۴	۰/۹۰

همان‌طور که در جدول شماره ۳ نمایان است، میانگین روایی محتوایی مضامین سازمان‌دهنده از وضعیت مطلوبی برخوردارند. به طوری که شاخص CVI هریک از مضامین ۰/۸۰ و بالاتر بوده و میانگین کل شاخص روایی محتوا برابر ۰/۹۲ است که بالاتر از مقداری CVI بحرانی یعنی ۰/۷۹ است که نشانگر وضعیت مطلوب مدل مفهومی از جهت اعتبار است.

بحث و نتیجه‌گیری

نخستین پرسش این پژوهش مفهوم‌شناسی و تحلیل مؤلفه‌های «معنویت» در روان‌شناسی بود. بررسی‌ها نشان می‌دهد این سازه از چهار بعد «هسته»، «مکانیزم‌ها»، «نظام‌ها» و بعد «نمودها» تشکیل شده است.

بعد «هسته» اشاره به این دارد که معنویت تمایلی ذاتی، و جوهره وجودی انسان می‌باشد. به گفته برخی از روان‌شناسان، این پدیده از جنس انرژی بوده و فرامادی می‌باشد؛ لذا برخواسته و منتج از روح است. معنویت در عین اینکه حیات‌بخش می‌باشد، در دو حالت انسان‌محور و خدامحور بروز و نمود پیدا می‌کند. اگرچه برخی در صدد بررسی آن در لایه‌های ذهن بوده‌اند ولی آنچه در هسته معنویت دارای اهمیت است فرامادی و فراطبیعی بودن آن است که بیشتر روان‌شناسان نیز به آن اشاره کرده‌اند.

«مکانیزم‌ها» که محصول فعل و انفعالات داخلی «هسته» هستند، سازوکار ایجاد تحول معنوی را فراهم می‌کنند. معنویت از طریق این مکانیزم‌ها در فرایند تحول در ابعاد دیگر این سازه دیده می‌شود. نکته دارای اهمیت اینکه بدون در نظر گرفتن مکانیزم‌ها، هیچگونه تحولی در معنویت رخ نخواهد داد.

مکانیزم «تجربه‌گری» به صورت «درونی/ذهنی» پیش می‌آید و اشاره با سازوکاریست که در ضمن آن افراد، «خود»، «هستی»، «امور مقدس» را به صورت درونی و ذهنی تجربه کرده و این در حالیست که «فاعلیت» و عاملیت خود را نیز خبرت می‌کند. تجربه‌های معنوی گرایش به جهانی‌بودن (ریچارد و برجین، ۱۹۹۷). تجربه عمیق شخصی مثبت (استنرد و همکاران، ۲۰۰۰). تجربه عاملیت و فاعلیت در راستای عاملیت خداوند (وائوکان، ۱۹۹۱) ازجمله موارد مهمی است که در ادبیات روان‌شناسان در این مکانیزم مورد اشاره واقع شده است.

«ارتباط» مکانیزم دیگریست که دربردارنده سازوکار اتصال و پیوند به ماهیت دیگر است (یونگ و کوپسن، ۲۰۱۰، ماهونی، ۲۰۲۱). در حقیقت ماهیت این پدیده در انسان تمایل به ارتباط با «دیگران» (همیلتون و جکسون، ۱۹۹۸، کاوناق، ۱۹۹۹). «هستی/طبیعت/واقعیت نهایی» (همیلتون و جکسون، ۱۹۹۸ گولدرن، ۲۰۱۱، کاوناق، ۱۹۹۹، کاند، ۱۹۸۸). «امر قدسی/خداوند/روح بزرگ/ذهن جهانی» (پارگمنت، ۲۰۱۱، هیت، ۲۰۱۰، ریچارد و برجین، ۱۹۹۷، کالینز، ۱۹۹۸). «فراطبیعت» (تیلور، ۲۰۰۲، میتروف و دنتون، ۱۹۹۹) و «خالق» (کالینز، ۱۹۹۸) را ایجاد می‌کند که هر کدام بستر ساز شکل‌گیری نظام‌های پویا متناسب است. درک اتصال و ارتباط در زندگی بشر یکی از مؤلفه‌های اساسی ایجاد احساس امنیت و در امتداد آن سلامت روان

می‌باشد و هر مقدار منبع اتصال کامل‌تر، فراتر و متعالی‌تر باشد این برون‌داد قوی‌تر می‌باشد (پارگامنت، ۱۳۹۹، ص ۱۸۴).

مکانیزم «جستجوگری» ایجادکننده گرایش به فهم و بررسی موارد متعددیست که اکثراً معنایی و مرتبط با معنویت هستند. سازوکار جستجو غالباً به صورت خودانگیخته فرد را به سمت بررسی و تفقد در «معنا، چرایی، ارزش زندگی» (استرد و همکاران، ۲۰۰۰؛ شانون، ۲۰۰۰، ورگوت، ۲۰۰۳، مایرز، ۱۹۹۰ و ...). «هدف زندگی» (بنسون و همکاران، ۲۰۰۱ و ...). «انسان کامل» (هیلنز، ۱۹۹۵). «امر قدسی/خداوند» (پارگامنت، ۲۰۱۱). «مبدأ»، «غایت» و «فراطبیعت» (کوئینگ و همکاران، ۲۰۰۱، کینگ و همکاران، ۲۰۱۳) سوق می‌دهد. تفحص و کاوش فرد را وادار به «تفکر» و «تجربه‌گری» کرده و می‌توان آن را برخاسته از میل ذاتی انسان به کمال دانست که البته در سازه معنویت این میل به سمت موضوعات مرتبط جهت‌دهی می‌شود (هومل و هویت^۱، ۱۹۹۴، سولومون^۲، ۲۰۰۲).

و آخرین مکانیزم، که به نظر می‌رسد مکانیزم‌های دیگر زمینه‌ساز کارکردی آن می‌باشند «تفکر» نام دارد. تفکر که خود منتج عقل طبیعی است عالی‌ترین سازکار ذهنی انسان می‌باشد که در تحول معنوی از جمله مهم‌ترین مکانیزم‌هاست به جهت اینکه جنس تحول معنوی با تحول معنایی شدیداً اجین بوده و برای فهم و ایجاد معنا در عرض دیگر مکانیزم‌ها، تفکر نقش اساسی ایفا می‌کند (هالستید، ۱۹۹۲، میلر، ۲۰۰۵، کالینز، ۱۹۹۸، کاند، ۱۹۸۸). بعد «نظام‌های پویا» که در بردارنده نظام‌های «شناختی»، «رفتاری» و «عاطفی-هیجانی» است در مرحله پس از مکانیزم‌ها و متأثر از آن شکل می‌گیرد. اصطلاح «نظام» اشاره به سازمان‌یافتگی و تعامل درونی منظم هر یک از این جنبه‌ها دارد. به طوری که «نظام‌شناختی» با موضوعیت سه گانه، خود، خدا و هستی، در سازه معنویت منجر به خودآگاهی معنایی، باور به وجود فراطبیعت، معناتگری نسبت به همه چیز و درنهایت شناخت در چارچوب ایدئولوژی و جهان‌بینی مشخص می‌گردد (گیل و همکاران، ۲۰۲۳). در

1. Hummel, J., & Huitt, W.

2. Solomon, R.

بررسی کدهای اولیه مرتبط با نظام‌ها، فقط ۲۱ درصد موارد به این جنبه اختصاص داشته است.

«نظام عاطفی - هیجانی» با اختصاص ۳۳ درصد کدهای مرتبط، اشاره به سازمان‌یافتگی عاطفی معنوی است که گرایشاتی مثل «فزون‌طلبی»، «کامل‌گرایی»، «قدرت‌طلبی» و «تعالی‌طلبی» را در بر دارد. همان‌طور که در ترسیم مدل قابل رویت می‌باشد، نظام‌های پویا بر مکانیزم‌ها تأثیر متقابل داشته و می‌توان گفت به طور مثال میل و گرایش به کامل‌گرایی و فزون‌طلبی تأثیر به‌سزایی در ایجاد انرژی لازم جهت فعالیت مکانیزم جستجوگری و ارتباط دارد (کوئینگ و همکاران، ۲۰۰۱).

«نظام رفتاری» که بیش‌ترین کد (۴۶٪) را به خود اختصاص داده است، تمرکز اصلی تعاریف روان‌شناسان است و به این معناست که در تحول معنوی، رفتار بیشتر از بعد شناخت و عواطف مورد توجه بوده است. «وظیفه‌مداری» که می‌تواند به معنای مسئولیت‌پذیری نیز باشد، «تکلیف‌محوری» که اشاره به عمل به وظیفه در برابر خداوند دارد، «خود مراقبتی»، «تعاون و خیررسانی»، «اخلاق محوری» و «هماهنگی (رفتاری) با جهان» مواردی است که در نظام رفتاری معنوی قابل مشاهده بوده و به‌طور کلی «سبک زندگی» با محوریت رفتارهای معنایی (موساک و موناکسی، ۱۹۹۹) شکل می‌گیرد.

بعد «نمودها» در حقیقت پوسته ظاهری معنویت را تشکیل می‌دهد که فرایند تحول معنوی در نهایت چه پیامدها و نمودهایی را متبلور می‌نماید. وجود «انگیزه» (مکنایت، ۱۹۸۷)، «هدف‌مندی» (مایرز، ۱۹۹۰)، «امید» (میلر، ۲۰۰۵)، «تعالی و شکوفایی» (کوئینگ و همکاران، ۲۰۰۳)، استنرد و همکاران، ۲۰۰۰)، «معنا» (لرنر و همکاران، ۲۰۰۸)، «یکپارچگی (خود، هستی و خدا)» (پی، ۲۰۰۲)، «وفاداری» (کینگ و همکاران، ۲۰۱۳)، احساس «هویت‌یافتگی» (لرنر، ۲۰۰۸)، «ایمان به قدرت خدا» (دانش، ۱۹۹۴)، «آرامش» (جیمز، ۲۰۱۵)، «دریافت توجه» (بنسون، ۲۰۰۳)، احساس «ارزش‌مندی» (میلان و آمبروز، ۲۰۱۱)، «تعادل» (استنرد و همکاران، ۲۰۰۰)، «پالایش» (تیلور، ۲۰۰۰)، «رفاه درونی»، «رضایت از زندگی» و «سازگاری» (دلگادو، ۲۰۰۵)، «سلامتی» و «بهبود از رنج» (گالوپ و بیزیلا، ۱۹۹۲) از جمله مواردی است که در تعاریف از معنویت به عنوان نمودهای این تحول مورد توجه واقع گردیده است.

علی‌رغم تعاریف و تعبیرهای پراکنده در علم روان‌شناسی، با توجه به یافته‌های پژوهش می‌توان نتیجه گرفت «معنویت» از نظر پژوهشگران این علم سازه‌ای غیربسیط و چندبعدی است و علاوه بر اینکه یکی از ابعاد مهم تحولی انسان می‌باشد، به‌طور عمیق در فرایند تعاملی تحولی با دیگر ابعاد (شناختی، هیجانی، رفتاری و...) قرار دارد.

نظر به اینکه پارادایم غالب حاکم در علم روان‌شناسی سکولار می‌باشد، با توجه دقیق به مدل فرایندی مفهوم «معنویت» این نکته دارای اهمیت می‌باشد که به‌طور کلی مفهومی که از این پدیده در روان‌شناسی شکل یافته است، از سه جهت قابل نقد و بررسی‌های بعدی می‌باشد؛ ۱. عدم تعادل و توازن در توجه به نظام‌های شناختی، عاطفی و رفتاری، بدین معنا که در این علم، در تحول معنوی بیشترین توجه به سمت بعد رفتار می‌باشد و این درحالی است که بعد شناخت در انسان به عنوان ساخت اساسی نسبت به بقیه ابعاد در نظر گرفته می‌شود و لازم است در تحول معنوی هم به نظام شناختی حاکم توجه بیشتری شود. ۲. بررسی مفاهیم و تعاریف نشانگر این موضوع است که در روان‌شناسی معنویت بیشتر ناظر به بیرون در نظر گرفته می‌شود و این در حالیست که معنویت اصیل «درونی-بیرونی» بوده که در رویکرد درمان‌گری معنوی خداسو، به عنوان «عقل فطری» و «عقل تجربی» به آن پرداخته می‌شود. ۳. نگاه سکولار در نموده‌های معنویت مواردی را مطرح می‌کند که مادی و دنیایی است (حتی «امر قدسی» را به عنوان «خداوند یکتا» تعبیر نمی‌کنند) و تعداد کمی از روان‌شناسان نگاه غیرمادی و توحیدی به این پدیده را دارا می‌باشند. به‌طور کلی در بستر مادی و عالم طبیعی معنویت منجر به هدف‌مندی و تعادل دنیایی گردیده و در نگاه توحیدی معنویت با محوریت خداوند موجب شکل‌گیری نظام‌های متعالی (شناختی، رفتاری، عاطفی-هیجانی) می‌شود.

در نگاه غرب معنویت را جدا از دین دانسته و گاه از معنویت به عنوان جایگزینی برای دین استفاده می‌کنند. ولف (۱۹۹۷) اشاره می‌کند که بیشتر افراد، از به کاربردن اصطلاح دین و دینی اجتناب می‌کنند، چون کلمه معنوی و معنویت را متناسب‌تر

می‌دانند. به همین جهت معنویت سکولار، در قالب‌های گوناگونی جایگزین دین و مذهب در جهان در حال گسترش می‌باشد.

تضاد منافع: نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منفعی در مطالعه حاضر وجود ندارد.

فهرست منابع

- Abbasi, M. (2017). *Compilation of a conceptual model and therapeutic plan of hedonism based on Islamic sources in depression syndromes, doctoral dissertation in psychology*, Qom, Imam Khomeini Educational and Research Institute .
- Abedi Jafari, H. Taslimi, M. Faqihi, A. Sheikhzadeh, M. (1390). Theme analysis and theme network: a simple and efficient way to explain patterns in qualitative data, *Strategic Management Thought*, Year 5, Number 2, pp. 151-168 .
- Adler, A. (1980). *What life should mean to you*. London, UK: George Allen & Unwin. (Originally published in 1932).
- Barnes, L., G. Plotnikoff, K. Fox, and S. Pendleton. 2000. Spirituality, religion, and pediatrics: Intersecting worlds of healing. *Pediatrics* 106: 899–908. doi: 10.1542/peds. 106. 4. S1. 899 .
- Beck, P., & Walters, A. (1977). *The sacred: Ways of knowledge, sources of life*. Tsaila, AZ: Navajo Community College .
- Benson, P. L., Roehlkepartain, E. C., & Rude, S. P. (2003). Spiritual development in childhood and adolescence: Toward a field of inquiry. *Applied Developmental Science*, 7, pp. 204-212 .
- Benson, P. L., Roehlkepartain, E. C., & Scales, P. C. (2010). *Spirituality and positive youth development*. In L. Miller (Ed.), *The Oxford handbook of psychology of spirituality and consciousness* (pp. 468–485). New York, NY: Oxford University Press .
- Bhatia, J. K., & Vyas, M. (2023). Children's Spirituality: A Literature Review and Conceptual Analysis. *Indian Journal of Positive Psychology*, 14 (1).
- Boyatzis, Chris J. 2012. Spiritual development during childhood and adolescence. In *The Oxford Handbook of Psychology and Spirituality*. Edited by L. J. Miller. New York: Oxford University Press, pp. 151–64 .

- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), pp. 77-101 .
- Canda, E. R. (1988). Spirituality, religious diversity, and social work practice. *Social Casework: The Journal of Contemporary Social Work*, pp. 238-247 .
- Cavanagh, G. F. (1999). Spirituality for managers: Context and critique. *Journal of organizational change management*, 12(3), pp. 186-199 .
- Chee, K. (2002, July). *The heart of leaders: Spirituality in educational administration*. Paper presented at the Linking Research to Educational Practice II symposium at the University of Calgary
- Coles, R. (1991), *The Spiritual Life of Children*, ISBN: 9780547524641, Houghton Mifflin Harcourt Publishing, 1991 .
- Collins, G. (1998). *The soul search: A spiritual journey to an authentic intimacy with God*. Nashville, TN: Thomas Nelson Publishers
- Copan, P. (2001). *That's just your interpretation: Responding to skeptics who challenge your faith*. Holland, MI: Baker Book House .
- Cornwall, M., Albrecht, S. L., Cunningham, P. H., & Pitcher, B. L. (1986). The dimensions of religiosity: A conceptual model with an empirical test. *Review of Religious Research*, 27, pp. 226 –244. doi:10. 2307/3511418
- Danesh, H. B. (2001). *The psychology of spirituality* (Revised ed.). Victoria, Canada: Paradigm Publishing, Ottawa, Canada: Nine Pines Publishing .
- Delgado, C. (2005). A discussion of the concept of spirituality. *Nursing science quarterly*, 18(2), pp. 157-162 .
- Erikson, E. H. (1965). *Youth: Fidelity and diversity*. In E. H. Erikson (Ed.), *The challenges of youth* (pp. 1–28). Garden City, NY: Anchor Books .
- Fisher, J. (2011). The four domains model: Connecting spirituality, health and well-being. *Religions*, 2(1), pp. 17-28 .
- Fowler, J. (1981). *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning*. New York, NY: Harper Collins .
- Frankl, V. (1998). *Man's search for meaning* (Rev. ed.). New York, NY: Washington Square Press. (first published in Germany in 1946).

- Gale, M., Hendricks, J. J., Dollahite, D. C., & Marks, L. D. (2023). Perspectives on Lifespan Religious and Spiritual Development from Scholars across the Lifespan. *Religions*, 14(3), p. 362 .
- Gallup, G., & Bezilla, R. (1992). *The religious life of young Americans: A compendium of surveys on the spiritual beliefs and practices of teen-agers and young adults*. Princeton, NJ: George H. Gallup International Institute .
- Gregory B. Willson, Alison J. McIntosh and Anne. L. Zahra. (2013). Tourism And Spirituality: A Phenomenological Analysis, Elsevier Ltd. *Annals of Tourism Research*, Vol. 42, pp. 150-168, 2013 .
- Halstead, M. (1992). The final frontier: Spiritual education is now subject to official scrutiny. *Times Educational Supplement*, 3990, 1 .
- Hamilton, D., and Jackson, M. (1998). Spiritual development: Paths and processes. *Journal of Instructional Psychology*, 25(4), pp. 262-270 .
- Hardy, Sam A., Jenae M. Nelson, Joseph P. Moore, and Pamela Ebstyne King. 2019. Processes of religious and spiritual influence in adolescence: A systematic review of 30 years of research. *Journal of Research on Adolescence*, 29, pp. 254–75. (CrossRef)
- Hart, Tobin. *The Secret Spiritual World of Children*. Novato: New World Library, 2003 .
- Hay, D., with Nye, R. (1998). *The spirit of the child*. London, UK: Fount .
- Helminiak, D. (1996). *The human core of spirituality: Mind as psyche and spirit*. Albany, NY: State University of New York Press .
- Hermans, C. A. (2013). Spiritual transformation: Concept and measurement. *Journal of Empirical Theology*, 26(2), pp. 165-187 .
- Hill, P., and K. Pargament. 2003. Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: Implications for physical and mental health research. *American Psychologist* 58, pp. 64–74. doi: 10. 1037/0003-066X. 58, pp. 1. 64 .
- Huitt, W. (2000). *The spiritual nature of a human being*. *Educational Psychology Interactive*. Valdosta, GA: Valdosta State University. Retrieved from <http://www.edpsycinteractive.org/topics/spiritual/spirit.html>

- Huitt, W. (2010, May). *The mind. Educational Psychology Interactive*. Valdosta, GA: Valdosta State University. Retrieved from <http://www.edpsycinteractive.org/topics/self/mind.html>
- Hummel, J., & Huitt, W. (1994, February). *What you measure is what you get*. GaASCD Newsletter: The Reporter, 10-11. Retrieved from
- James, A. G., Fine, M. A., & Turner, L. J. (2015). Do family assets mediate the relationship between community assets and youths' perceived spirituality? *Family Relations*, 64, pp. 681–695. <https://doi.org/10.1111/fare.1>
- James, William. *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. London: Collier-Macmillan, 1961 .
- Janbozorgheri, M. "Multidimensional spiritual therapy of a God-oriented approach", . (1401). Qom, Research Institute of Haowzah and University Publications.
- Jenkins, R. A., and K. I. Pargament. (1995). Religion and spirituality as resources for coping with cancer. *Journal of Psychosocial Oncology* 13, no. 1: 51–74. doi: 10.1300/J077V13N01_04 .
- King, P. E. (2008). *Spirituality as fertile ground for positive youth development*. In R. M. Lerner, R. W. Roeser, & E. Phelps (Eds.), *Positive youth development and spirituality: From theory to research* (pp. 55–73). West Conshohocken, PA: Templeton Foundation Press .
- King, P. E., & Boyatzis, C. J. (2004). Exploring adolescent spiritual and religious development: Current and future theoretical and empirical perspectives. *Applied Developmental Science*, 8(1), pp. 2–6. https://doi.org/10.1207/S1532480XADS0801_1
- King, P. E., & Boyatzis, C. J. (2015). Religious and spiritual development. *Handbook of child psychology and developmental science: Socioemotional processes*, 3, pp. 975-1021 .
- King, P. E., & Roeser, R. (2009). *Religiousness & spirituality in adolescent development*. In R. M. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 435–478). Hoboken, NJ: Wiley. doi:10.1002/9780470479193.adlpsy001014 .

- King, Pamela Ebstune, and Chris J. Boyatzis. (2015). "Religious and spiritual development in childhood and adolescence. " In *The Handbook of Child Psychology and Developmental Science*, 7th ed. Edited by Michael Lamb, Cynthia Coll and Richard Lerner. Hoboken: Wiley, 2015, pp. 975–1021 .
- Koenig, H. G., McCullough, M. E., & Larson, D. B. (2001). *Handbook of religiousness and health*. New York, NY: Oxford University Press. doi:10.1093/acprof:oso/9780195118667.001.0001
- Lerner, R. M., Alberts, A. E., Anderson, P. M., & Dowling, E. M. (2006). *On making humans human: Spirituality and the promotion of positive youth development*. In E. Roehlkepartain, P. King, L. Wagener, & P. Benson (Eds.), *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence* (pp. 60–72). Thousand Oaks, CA: Sage .
- Lerner, R. M., Roeser, R. W., & Phelps, E. (Eds.). (2008). *Positive youth development and spirituality: From theory to research*. West Conshohocken, PA: Templeton Foundation Press .
- Mahoney, A. (2010). Religion in families, 1999–2009: A relational spirituality framework. *Journal of Marriage and Family*, 72, pp. 805–827. doi:10.1111/j.1741-3737.2010.00732.x
- Mahoney, A. (2021). *The Science of Children's Religious and Spiritual Development*. Cambridge: Cambridge University Press .
- Maslow, A. (1983). *Farther reaches of human nature*. Magnolia, MA: Peter Smith Publishers .
- McKnight, R. (1984). Spirituality in the workplace. *Transforming work: A collection of organizational transformation readings*, 138-153 .
- Milan, A. (2011), Tourist Origin and Spiritual Motives, *Journal of Management*, Vol. 16, 2011, 2, pp 71-86 .
- Miller, L. (2005). *Interpersonal psychotherapy from a spiritual perspective* .
- Mitroff, I., and Denton, E. (1999). A Study of Spirituality in the Workplace. *Sloan Management Review*, 40 (4), pp. 83-92.

- Moore, K., Gomez-Garibello, C., Bosacki, S., & Talwar, V. (2016). Children's spiritual lives: The development of a children's spirituality measure. *Religions*, 7(8), p. 95 .
- Murray, R., & Zenter, F. B. (1989). *Nursing concepts for health promotion*. Prentice Hall, New York .
- Myers, J. S. (1990). Precambrian tectonic evolution of part of Gondwana, southwestern Australia. *Geology*, 18(6), pp. 537-540 .
- National Cancer Institute (2016). *Spirituality in cancer care. General information about spirituality*. [Http://www. cancer. gov/about-cancer/coping/day-to-day/faith-and-spirituality/spirituality-pdq](http://www.cancer.gov/about-cancer/coping/day-to-day/faith-and-spirituality/spirituality-pdq)
- Navarro, Jessica L., Christina Stephens, Blenda C. Rodrigues, Indya A. (2022). Walker, Olivia Cook, Leah O'Toole, Noírin Hayes, and Jonathan R. Tudge. Bored of the rings: Methodological and analytic approaches to operationalizing Bronfenbrenner's PPCT model in research practice. *Journal of Family Theory & Review* 14, pp.233-253. (CrossRef)
- Newberg, A., D'Aquili, E., & Rause, V. (2001). *Why God won't go away*. New York, NY: Ballantine Books .
- Pargament, K. (2019). "*Spiritual Integrated Psychotherapy of Understanding and Expressing the Sacred Matter*", translated by Zahiruddin et al., Qom, Research Institute of Haowzah and University Publications.
- Pargament, K. I. (2011). *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred*. Guilford press .
- Pargament, K. I., & Exline, J. J. (2023). *Shaken to the core: Understanding and addressing spiritual struggles in psychotherapy* .
- Razzaghi, N, Rafiei, F, Parvizi, S, Sadat Hosseini, A. (2014). "Analysis of the Concept of Spirituality in Nursing", 2014, Nursing Care Research Center of Iran University of Medical Sciences (Nursing Journal), Volume 28, Number 93-94, April and July 2014
- Richards, P. S., & Bergin, A. E. (1997). *A spiritual strategy for counseling and psychotherapy* .

- Sessanna, L., Finnell, D., & Jezewski, M. A. (2007). Spirituality in nursing and health-related literature: A concept analysis. *Journal of Holistic Nursing*, 25 (4), pp. 252-262 .
- Smith, C., & Denton, M. L. (2009). *Soul searching: The religious and spiritual lives of American teenagers*. New York: Oxford University Press .
- Solomon, R. (2002). *Spirituality for the skeptic: The thoughtful love of life*. Oxford, UK: Oxford University Press .
- splika, b. (1993). *spirituality: problems and directions in operationalization a fuzzy concept*. paper presented at the annual meeting of the American psychological Association, Toronto, Canada .
- Stanard, R. P., Sandhu, D. S., & Painter, L. C. (2000). Assessment of spirituality in counseling. *Journal of Counseling & Development*, 78(2), pp. 204-210 .
- Taylor, E. J. (2002). *Spiritual Care: Nursing Theory, Research, and Practice*, ISBN: 9780470814901, Prentice-Hall Publishing .
- The Oxford Handbook of Psychology and Spirituality-Oxford University Press (2024).
- Tolan, S. (2002). *Spirituality and the highly gifted adolescent*. Charlotte, NC: Author. Retrieved from <http://www.stephanietolan.com/spirituality.htm>
- Van Deurzen, E., & Adams, M. (2016). *Skills in existential counselling & psychotherapy*. Sage .
- VandenBos, G. R. (2018). The American Psychological Association's knowledge dissemination program: An overview of 125 years .
- Vaughan, F. (1991). Spritual issue in psychotherapy, *Journal of Transpersonal Psychology*, 23, pp. 105-119
- Walker, L. O., & Avant, K. C. (2005). *Strategies for theory construction in nursing* (Vol. 4). Upper Saddle River, NJ: Pearson/Prentice Hall .
- Young, C. and Koopsen, C. (2010). *Spirituality, Health, and Healing: An Integrative Approach*, Jones & Bartlett Learning Publisher, ISBN: 978076377942

Zanganeh, H. Nili, M. Fardanesh, H. Delawar, A. Validation of generative learning model to improve students' analytical learning in biology course. Educational psychology, (1393) (33).

Zinn, L. (1997). Spirituality in adult education. *Adult Learning*, 8(5/6), pp. 26-30 .

References

- Abbasi, M. (2017). *Compilation of a conceptual model and therapeutic plan of hedonism based on Islamic sources in depression syndromes* (Doctoral dissertation). Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Abedi Jafari, H., Taslimi, M., Faqihi, A., & Sheikhzadeh, M. (2011). Theme analysis and theme network: A simple and efficient way to explain patterns in qualitative data. *Strategic Management Thought*, 5(2), pp. 151–168.
- Adler, A. (1980). *What life should mean to you*. George Allen & Unwin. (Original work published 1932)
- Barnes, L., Plotnikoff, G., Fox, K., & Pendleton, S. (2000). Spirituality, religion, and pediatrics: Intersecting worlds of healing. *Pediatrics*, 106(4), pp. 899–908. <https://doi.org/10.1542/peds.106.4.S1.899>
- Beck, P., & Walters, A. (1977). *The sacred: Ways of knowledge, sources of life*. Navajo Community College.
- Benson, P. L., Roehlkepartain, E. C., & Rude, S. P. (2003). Spiritual development in childhood and adolescence: Toward a field of inquiry. *Applied Developmental Science*, 7, pp. 204–212.
- Benson, P. L., Roehlkepartain, E. C., & Scales, P. C. (2010). Spirituality and positive youth development. In L. Miller (Ed.), *The Oxford handbook of psychology of spirituality and consciousness* (pp. 468–485). Oxford University Press.
- Bhatia, J. K., & Vyas, M. (2023). Children's spirituality: A literature review and conceptual analysis. *Indian Journal of Positive Psychology*, 14(1).
- Boyatzis, C. J. (2012). Spiritual development during childhood and adolescence. In L. J. Miller (Ed.), *The Oxford handbook of psychology and spirituality* (pp. 151–164). Oxford University Press.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), pp. 77–101.
- Canda, E. R. (1988). Spirituality, religious diversity, and social work practice. *Social Casework: The Journal of Contemporary Social Work*, pp. 238–247.

- Cavanagh, G. F. (1999). Spirituality for managers: Context and critique. *Journal of Organizational Change Management*, 12(3), pp. 186–199.
- Chee, K. (2002, July). The heart of leaders: Spirituality in educational administration. Paper presented at the *Linking Research to Educational Practice II Symposium*, University of Calgary.
- Coles, R. (1991). *The spiritual life of children*. Houghton Mifflin Harcourt.
- Collins, G. (1998). *The soul search: A spiritual journey to an authentic intimacy with God*. Thomas Nelson Publishers.
- Copan, P. (2001). *That's just your interpretation: Responding to skeptics who challenge your faith*. Baker Book House.
- Cornwall, M., Albrecht, S. L., Cunningham, P. H., & Pitcher, B. L. (1986). The dimensions of religiosity: A conceptual model with an empirical test. *Review of Religious Research*, 27, pp. 226–244. <https://doi.org/10.2307/3511418>
- Danesh, H. B. (2001). *The psychology of spirituality* (Revised ed.). Paradigm Publishing & Nine Pines Publishing.
- Delgado, C. (2005). A discussion of the concept of spirituality. *Nursing Science Quarterly*, 18(2), pp. 157–162.
- Erikson, E. H. (1965). Youth: Fidelity and diversity. In E. H. Erikson (Ed.), *The challenges of youth* (pp. 1–28). Anchor Books.
- Fisher, J. (2011). The four domains model: Connecting spirituality, health, and well-being. *Religions*, 2(1), pp. 17–28.
- Fowler, J. (1981). *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning*. HarperCollins.
- Frankl, V. (1998). *Man's search for meaning* (Rev. ed.). Washington Square Press. (Original work published 1946)
- Gale, M., Hendricks, J. J., Dollahite, D. C., & Marks, L. D. (2023). Perspectives on lifespan religious and spiritual development from scholars across the lifespan. *Religions*, 14(3), pp. 362.

- Gallup, G., & Bezilla, R. (1992). *The religious life of young Americans: A compendium of surveys on the spiritual beliefs and practices of teenagers and young adults*. George H. Gallup International Institute.
- Halstead, M. (1992). The final frontier: Spiritual education is now subject to official scrutiny. *Times Educational Supplement*, 3990, pp. I.
- Hamilton, D., & Jackson, M. (1998). Spiritual development: Paths and processes. *Journal of Instructional Psychology*, 25(4), pp. 262–270.
- Hardy, S. A., Nelson, J. M., Moore, J. P., & King, P. E. (2019). Processes of religious and spiritual influence in adolescence: A systematic review of 30 years of research. *Journal of Research on Adolescence*, 29, pp. 254–275.
- Hart, T. (2003). *The secret spiritual world of children*. New World Library.
- Hay, D., with Nye, R. (1998). *The spirit of the child*. London, UK: Fount.
- Helminiak, D. (1996). *The human core of spirituality: Mind as psyche and spirit*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Hermans, C. A. (2013). Spiritual transformation: Concept and measurement. *Journal of Empirical Theology*, 26(2), 165-187.
- Hill, P., & Pargament, K. (2003). Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: Implications for physical and mental health research. *American Psychologist*, 58, 64–74. doi: 10.1037/0003-066X.58.1.64.
- Huitt, W. (2000). The spiritual nature of a human being. *Educational Psychology Interactive*. Valdosta, GA: Valdosta State University. Retrieved from <http://www.edpsycinteractive.org/topics/spiritual/spirit.html>
- Huitt, W. (2010, May). The mind. *Educational Psychology Interactive*. Valdosta, GA: Valdosta State University. Retrieved from <http://www.edpsycinteractive.org/topics/self/mind.html>
- Hummel, J., & Huitt, W. (1994, February). What you measure is what you get. *GaASCD Newsletter: The Reporter*, pp. 10-11. Retrieved from
- James, A. G., Fine, M. A., & Turner, L. J. (2015). Do family assets mediate the relationship between community assets and youths' perceived spirituality? *Family Relations*, 64, 681–695. <https://doi.org/10.1111/fare.1>

James, W. (1961). *The varieties of religious experience: A study in human nature*. London: Collier-Macmillan.

Janbozorgeri, M. (1401). Multidimensional spiritual therapy of a God-oriented approach. Qom: Research Institute of Hawzah and University Publications.

Jenkins, R. A., & Pargament, K. I. (1995). Religion and spirituality as resources for coping with cancer. *Journal of Psychosocial Oncology*, 13(1), pp. 51–74. doi: 10.1300/J077V13N01_04.

King, P. E. (2008). Spirituality as fertile ground for positive youth development. In R. M. Lerner, R. W. Roeser, & E. Phelps (Eds.), *Positive youth development and spirituality: From theory to research* (pp. 55–73). West Conshohocken, PA: Templeton Foundation Press.

King, P. E., & Boyatzis, C. J. (2004). Exploring adolescent spiritual and religious development: Current and future theoretical and empirical perspectives. *Applied Developmental Science*, 8(1), 2–6. https://doi.org/10.1207/S1532480XADS0801_1

King, P. E., & Boyatzis, C. J. (2015). Religious and spiritual development. *Handbook of child psychology and developmental science: Socioemotional processes*, 3, pp. 975–1021.

King, P. E., & Boyatzis, C. J. (2015). Religious and spiritual development in childhood and adolescence. In M. Lamb, C. Coll, & R. Lerner (Eds.), *The handbook of child psychology and developmental science* (7th ed.), pp. 975–1021. Hoboken: Wiley.

King, P. E., & Roeser, R. (2009). Religiousness & spirituality in adolescent development. In R. M. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 435–478). Hoboken, NJ: Wiley. doi:10.1002/9780470479193.adlpsy001014.

Koenig, H. G., McCullough, M. E., & Larson, D. B. (2001). *Handbook of religiousness and health*. New York, NY: Oxford University Press. doi:10.1093/acprof:oso/9780195118667.001.0001

- Lerner, R. M., Alberts, A. E., Anderson, P. M., & Dowling, E. M. (2006). On making humans human: Spirituality and the promotion of positive youth development. In E. Roehlkepartain, P. King, L. Wagener, & P. Benson (Eds.), *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*, pp. 60–72. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lerner, R. M., Roeser, R. W., & Phelps, E. (Eds.). (2008). *Positive youth development and spirituality: From theory to research*. West Conshohocken, PA: Templeton Foundation Press.
- Mahoney, A. (2010). Religion in families, 1999–2009: A relational spirituality framework. *Journal of Marriage and Family*, 72, 805–827. doi:10.1111/j.1741-3737.2010.00732.x
- Mahoney, A. (2021). *The science of children's religious and spiritual development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maslow, A. (1983). *Farther reaches of human nature*. Magnolia, MA: Peter Smith Publishers.
- McKnight, R. (1984). Spirituality in the workplace. *Transforming work: A collection of organizational transformation readings*, pp. 138-153.
- Milan, A. (2011). Tourist origin and spiritual motives. *Journal of Management*, 16(2), pp. 71-86.
- Miller, L. (2005). *Interpersonal psychotherapy from a spiritual perspective*.
- Mitroff, I., & Denton, E. (1999). A study of spirituality in the workplace. *Sloan Management Review*, 40(4), pp. 83-92.
- Moore, K., Gomez-Garibello, C., Bosacki, S., & Talwar, V. (2016). Children's spiritual lives: The development of a children's spirituality measure. *Religions*, 7(8), 95.
- Murray, R., & Zenter, F. B. (1989). *Nursing concepts for health promotion*. New York: Prentice Hall.
- Myers, J. S. (1990). Precambrian tectonic evolution of part of Gondwana, southwestern Australia. *Geology*, 18(6), pp. 537-540.
- National Cancer Institute (2016). Spirituality in cancer care. *General information about spirituality*. Retrieved from <http://www.cancer.gov/about-cancer/coping/day-to-day/faith-and-spirituality/spirituality-pdq>

- Navarro, J. L., Stephens, C., Rodrigues, B. C., Walker, I. A., Cook, O., O'Toole, L., Hayes, N., & Tudge, J. R. (2022). Bored of the rings: Methodological and analytic approaches to operationalizing Bronfenbrenner's PPCT model in research practice. *Journal of Family Theory & Review*, 14, pp. 233–253. [CrossRef]
- Newberg, A., D'Aquili, E., & Rause, V. (2001). *Why God won't go away*. New York, NY: Ballantine Books.
- Pargament, K. (2019). *Spiritual Integrated Psychotherapy of Understanding and Expressing the Sacred Matter*, (Zahiruddin et al., Trans.). Qom, Research Institute of Hawzah and University Publications.
- Pargament, K. I. (2011). *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred*. Guilford Press.
- Pargament, K. I., & Exline, J. J. (2023). *Shaken to the core: Understanding and addressing spiritual struggles in psychotherapy*.
- Razzaghi, N., Rafiei, F., Parvizi, S., & Sadat Hosseini, A. (2014). "Analysis of the Concept of Spirituality in Nursing," *Nursing Care Research Center of Iran University of Medical Sciences (Nursing Journal)*, 28(93-94), pp. 1-XX.
- Richards, P. S., & Bergin, A. E. (1997). *A spiritual strategy for counseling and psychotherapy*.
- Sessanna, L., Finnell, D., & Jezewski, M. A. (2007). "Spirituality in Nursing and Health-Related Literature: A Concept Analysis," *Journal of Holistic Nursing*, 25(4), pp. 252-262.
- Smith, C., & Denton, M. L. (2009). *Soul searching: The religious and spiritual lives of American teenagers*. New York: Oxford University Press.
- Solomon, R. (2002). *Spirituality for the skeptic: The thoughtful love of life*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Spilka, B. (1993). "Spirituality: Problems and Directions in Operationalization—A Fuzzy Concept," Paper presented at the Annual Meeting of the American Psychological Association, Toronto, Canada.

- Stanard, R. P., Sandhu, D. S., & Painter, L. C. (2000). "Assessment of Spirituality in Counseling," *Journal of Counseling & Development*, 78(2), pp. 204-210.
- Taylor, E. J. (2002). *Spiritual Care: Nursing Theory, Research, and Practice*. ISBN: 9780470814901, Prentice-Hall Publishing.
- The Oxford Handbook of Psychology and Spirituality*. (2024). Oxford University Press.
- Tolan, S. (2002). *Spirituality and the highly gifted adolescent*. Charlotte, NC: Author. Retrieved from <http://www.stephanietolan.com/spirituality.htm>
- Van Deurzen, E., & Adams, M. (2016). *Skills in existential counselling & psychotherapy*. Sage.
- VandenBos, G. R. (2018). "The American Psychological Association's Knowledge Dissemination Program: An Overview of 125 Years."
- Vaughan, F. (1991). "Spiritual Issues in Psychotherapy," *Journal of Transpersonal Psychology*, 23, pp. 105-119.
- Walker, L. O., & Avant, K. C. (2005). *Strategies for theory construction in nursing* (Vol. 4). Upper Saddle River, NJ: Pearson/Prentice Hall.
- Willson, G. B., McIntosh, A. J., & Zahra, A. L. (2013). Tourism and spirituality: A phenomenological analysis. *Annals of Tourism Research*, 42, pp. 150-168.
- Young, C., & Koopsen, C. (2010). *Spirituality, Health, and Healing: An Integrative Approach*. Jones & Bartlett Learning Publisher, ISBN: 978076377942.
- Zanganeh, H., Nili, M., Fardanesh, H., & Delawar, A. (2014). "Validation of Generative Learning Model to Improve Students' Analytical Learning in Biology Course," *Educational Psychology*, (33), pp. XX-XX.
- Zinn, L. (1997). "Spirituality in Adult Education," *Adult Learning*, 8(5/6), pp. 26-30.